

ЦИГАНИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті розглядаються особливості соціально-правового, економічного та демографічного розвитку бессарабських циган у першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: цигани, осілість, чисельність, статевो-вікова структура населення, економічний розвиток, Бессарабія.

Бессарабія – регіон, який включає в себе південні райони Одеської області, більшу частину республіки Молдова та східні райони Чернівецької області України. Здавна ці землі інтенсивно заселялися представниками різних народів, які приносили сюди характерну лише для них матеріальну та духовну культуру і відіграли значну роль у соціально-економічному розвитку даного краю. Досить цікавим з наукової точки зору є вивчення історичного минулого бессарабських циган, що є невід’ємною складовою в процесі відтворення цілісної картини етнічної історії нашої держави.

На сьогоднішній день відсутні ґрунтовні праці з історії циган Бессарабії. Деякі аспекти присвячені питанням чисельності, соціально-правового положення циганського населення регіону знайшли своє відображення на сторінках дореволюційної історіографії: О. І. Єгунов [10], О. І. Защук [1], П. І. Кеппен [12]. Цінність даних досліджень полягає в залученні авторами великої кількості фактичного матеріалу з означеної проблеми. Однак роботи мають суто описовий характер, а представлені в них відомості часто не співпадають. У цілому для дореволюційної історіографії характерним було ставлення до циган як до «негативного елемента» як в етнічній, так і соціально-економічній історії краю.

У радянський період значний вклад у дослідження історичного минулого бессарабського населення зроблено молдавським дослідником В. С. Зеленчуком [2]. У своїй праці автор досліджує особливості правового, економічного та культурного розвитку різних народів Бессарабії, в т. ч. і циган.

«Циганське питання», в контексті вивчення історії Дунайського козацького війська, розглядається на сторінках роботи вітчизняної української дослідниці О. А. Бачинської [11]. Однак і досі як в українській, так і в зарубіжній історіографії дана проблема не знайшла достатнього відображення.

Мета статті – проаналізувати соціально-правове становище бессарабських циган, динаміку їх чисельності, статево-вікову структуру, економічний розвиток, а також визначити їх місце в етнічній структурі населення Бессарабії у зазначений період.

Цигани – нащадки вихідців з Північної та Північно-Західної Індії, які покинули ці землі внаслідок турецької навали. Вони розселялися серед населення різних держав і різко відрізнялися від них своїм кочовим способом життя. У Молдавії цигани з’являються на початку ХV ст. Починаючи з середини ХVІ ст. поступово втрачають надані їм раніше права та переходять у власність бояр і монастирів.

Протягом російсько-турецької війни 1806–1812 рр. частина циган з Молдавського князівства переходить у Бессарабію, яка після закінчення воєнного конфлікту входить до складу Російської імперії. На цей момент тут проживало вже приблизно 340 циганських родин. У подальшому чисельність цієї групи населення краю доволі стрімко зростає. В основному за рахунок природного приросту та міграцій.

З-поміж інших губерній Росії в Бессарабській області майже не існувало кріпосного права, а все населення було особисто вільним. Виключення становили лише дворові люди заможних господарів і цигани.

Кріпосне положення яких було офіційно закріплене в «Уставі утворення Бессарабської області» 1818 р., а також в «Установі для управління Бессарабською областю» 1828 р. За цими документами кожен молдавський боярин, який пред'явив уряду всі необхідні документи, що підтверджували особисту від нього залежність будь-якого цигана-втікача, відтепер міг вільно повертати його у свою власність. Крім того циганське населення було дещо обмежене в правах, наприклад, вони не могли нарівні з іншими жителями регіону вступати на громадянську службу [1, с. 531].

За соціально-правовим становищем бессарабські цигани поділялися на дві категорії: державних або коронних і кріпосних. Державні в свою чергу сплачували в імператорську казну податки від 20 до 40 левів у залежності від матеріального становища. Вони підпорядковувалися спеціальному урядовому органу – Конторі коронних циган. Чисельність державних циган зростала швидшими темпами, ніж кріпосних. Їх ряди поповнювалися за рахунок переселенців із-за Прута, а також звільненими від особистої залежності колишніми кріпаками, становище яких було доволі складним. Циган-кріпаків продавали, нерідко окремо від їх родин, передавали, обмінювали, а також піддавали тілесним покаранням, що нерідко спонукало останніх до втеч і спротиву. Починаючи з 1847 р. становище цієї категорії бессарабського населення дещо покращується. Відтоді цигани, особиста залежність яких юридично обґрунтована не була, ставали особисто вільними і могли переходити до міщанського стану або поповнювати ряди козаків Дунайського війська [2, с. 215].

Виходячи зі своїх головних цілей – перетворити Бессарабію в аграрний процвітаючий край Російської імперії, царський уряд намагається припинити масове бродяжництво циганського населення та залучити його до осілості та землеробства. В 1829 р. виходить наказ «Про покращення становища циган Бессарабської області» згідно з яким кожна осіла циганська родина отримувала від держави земельний наділ у 30 дес., позику в

розмірі 23 руб. 50 коп., а також звільнялася від сплати податків на чотири роки. Протягом 1829-1831 рр. в Акерманському повіті було утворено два села Фараонівку та Каїри, в яких планувалося поселити 752 циганські сім'ї.

Першочергово на цих двох ділянках було поселено лише 315 циганських родин – 165 у Фараонівці та 150 у Каїрах, переважна більшість з яких осіла тут у 1832 р. Декілька родин прибули сюди протягом 1833–1835 років. В основному це були вихідці з оргівських лісів, які спеціалізувалися на виготовленні дерев'яних виробів. Це в свою чергу визначило вид діяльності циганського населення цих двох колоній. Через три роки (1835 р.) в селищах налічувалося вже 380 циганських родин, однак на місцях було лише 309 з них. Так, у Фараонівці офіційно було приписано 183 циганські сім'ї, а проживало 159. У Каїрах – 197 циганських родин, з яких 27 числилися в бігах [3, арк. 53].

У червні 1836 р. згідно з офіційною статистикою в двох циганських поселеннях проживало лише 148 родин (67 у Каїрах і 81 у Фараонівці). З приведених даних видно, що за незначний термін кількість циган значно скоротилася. Така ситуація не в останню чергу, на нашу думку, пов'язана з виплатою державної субсидії, повернути яку цигани не мали змоги, так як їх матеріальне становище було досить скрутним. Внаслідок чого значна їх частина покинула ці поселення і поповнила ряди кочових товаришів.

У цей час у Каїрах проживала 291 особа – 166 чоловіків і 125 жінок. Найбільш чисельною була чоловіча група від 10 до 20 років. Що ж стосується осіб жіночої статі, то найчисельнішу категорію тут представляли діти до 10 років – 34 особи та жінки п'ятдесятирічного віку (50 осіб). Незважаючи на низький рівень життя циганського населення серед них також проживали люди, що переступили шістдесятирічний поріг. Усього довгожителів тут нараховувалося 12 осіб, середній вік яких складав приблизно 68 років. У Фараонівці проживало 410 циган (219 чоловіків і 191 жінка). Більшість чоловічого населення становили хлопчики від 1 до 10

років – 56 осіб і чоловіки від 35 до 45 років – 30 чол. Найчисельнішу жіночу групу склали дівчата до 10 років – 53. Чол. і жінки від 25 до 35 років – 29 осіб. Старожилів проживало 34 особи, їх середній вік становив 71 рік. Залучений фактичний матеріал дозволяє зробити висновок про чисельну невідповідність у даних поселеннях чоловічого та жіночого населення. Кількісна перевага чоловіків над жінками була доволі високою. Така ситуація була зумовлена як міграціями (більшість тогочасних мігрантів склали чоловіки), так і природним приростом (на 100 народжених хлопчиків у середньому припадало 95 дівчат) і була характерна для всього бессарабського населення протягом всієї першої половини XIX ст. [4, арк. 11–18, 23–48].

В кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. спостерігаються позитивні кількісні зміни в структурі населення циганських колоній. У 1839 р. у Каїрах офіційно проживало 480 осіб (281 чоловік і 199 жінок). У Фараонівці – 803 особи, з яких 404 чоловіка та 399 жінок. В одній хаті мешкало разом по дві-три сім'ї. В цей час згідно з даними Кишинівського повітового казначейства в Бессарабській області проживало 826 родин і 35 бродячих коронних циганів, яких у подальшому планувалося залучити до осілости [5, арк. 107].

Згідно з іменними списками циганського населення в січні 1840 р. у Фараонівці проживало вже 418 чоловіків і 368 жінок, з яких у селищі було лише 655 чол. У Каїрах – 342 чоловіки та 253 жінки, з них 88 перебували у від'їзді. Більшість населення цих поселень за офіційними даними були землеробами та займалися виготовленням дерев'яних виробів. У цей час тут також проживало 3 купці та 8 музик. Намагаючись привчити циган до осілости, царський уряд вирішує поселити у кожній колонії по 20 козацьких родин, які повинні були розповсюджувати серед них свої сільськогосподарські вміння і навички [6, арк. 168].

За іншим джерелом (статистичним звітом про стан Дунайського війська на 1840 р.) у Фараонівці налічувалось 194 циганські родини або 417 чоловіків і 383 жінки. В Каїрах –

173 родини (372 чоловіки та 282 жінки). Також вказано, що в цей час у згаданому населеному пункті також проживали 208 козаків і козачок, які були оселені на цих землях раніше. Статеві-вікова структура населення колоній була представлена доволі молодим населенням, яке було спроможне до різних видів праці. Найчисельнішу групу складали діти від 1 до 11 років (196 хлопчиків і 209 дівчаток) і молоді люди віком від 15 до 31 року (260 чоловіків і 215 жінок) [7, арк. 295].

Ряд документів дозволяє вести мову про досить низький рівень розвитку циганського населення, більшість з якого не мала достатньої кількості хліба навіть для прокорму власних родин, не говорячи вже про засів. Для ведення господарств не вистачало сільськогосподарського інвентарю та худоби, особливо тяглої. Офіційне джерело зазначає, що волів було недостатньо навіть для десяти плугів однієї колонії. Більше половини як осілих, так і кочових циган, не мали необхідного одягу. Крім того хати, в яких проживали цигани, були в досить поганому стані, а деякі з них і зовсім вважалися не придатними для життя. Так, у 1840 р. з 282 циганських хат лише 37 відповідали нормам проживання [8, с. 115–116].

У січні 1840 р. згідно з матеріалами ревізьких казок у Бессарабії проживало 1415 осілих і 3883 циганів, які кочують. Однак ці цифри, на нашу думку, не відображають тогочасну реальність, так як значна частина циганів не увійшла до офіційних списків. Найбільшу групу серед них склали чоловіки та жінки від 11 до 56 років – 1518 і 1385 осіб відповідно, а також діти від 1 до 10 років – 822 хлопчики та 824 дівчинки.

У 1839 р. місцева влада здійснила наступну спробу залучити циганське населення до осілости. В цьому році до Дунайського козацького війська офіційно були зараховані всі кочові та осілі цигани області. Останнім передбачалося надання всіх тих пільг, які до цього часу отримала група циганів, яка в 1830-х рр. оселилася в Каїрах і Фараонівці. Циганське населення повністю зрівнювалося в правах з іншим козацьким елементом. Для їх оселення в Акерманському повіті відводилося

сім вільних земельних ділянок, загальним розміром 12 тис. десятин.

Виділеного для оселення циган державного бюджету виявилось недостатньо, тому було прийнято рішення із 814 циганських родин, що проживали в Бессарабії, 566 записати до різних міст і селищ, де вони мали «утворити для себе міцну осілість». Інші циганські родини необхідно було приписати до різних козацьких станиць: до Старокозачого – 60 родин, Волонтирівки – 50, Акмагніту – 60, Михайлівки – 35, Миколаївки – 25, Новотроїцького – 15 і Константинівки – 5. У переважній більшості дана група населення була представлена майстрами. Перехід циганського населення на землі війська закінчився в 1855 році. Поселено тут було лише 150 родин, так як значна їх частина офіційно числилася в бігах. Для поселенців передбачалося побудувати на кожні дві сім'ї по одному житловому приміщенню, а також надати сільськогосподарські інструменти [9, арк. 274, 289].

У 1840 р. було вирішено залучити до воєнної служби нежонатих циганів, однак постійні міграції цієї групи населення регіону, не дали змогу втілити заплановані урядом дії в життя. Під час Кримської війни 1853-1856 рр. у Дунайському війську несли службу лише 420 циганів. З 1850 р. кочові цигани, які приписалися до війська або осіли на державних землях, отримали статус царан – вільних землеробів. У цей час з війська були відраховані ті цигани, які офіційно числилися в бігах [10, с. 118-119].

Наприкінці досліджуваного періоду за даними сучасної вітчизняної дослідниці О. А. Бачинської в козацьких станицях проживало понад 12 тис. чоловіків і жінок. Дане населення мало чітко виражену поліетнічну структуру. Більшість склали українці – 34%, молдовани – 27,8% і цигани – 22,7%. Однак останні, які звикли до вільного життя, не хотіли нести тягар військової служби. Вони не раз зверталися до урядових установ з проханням виключити їх з війська. Постійні відмови царського уряду викликали в свою чергу з боку циган хвилю невдоволення та масових втеч [11, с. 243].

Установити точну кількість циганського населення Бессарабії на кінець досліджуваного періоду доволі проблематично. За даними дореволюційного російського дослідника П. І. Кеппена в 1851 р. в регіоні проживало 3,788 циган чоловічої статі [12, с. 24]. Деякі інші відомості приводить молдавський (радянський) дослідник В. М. Кабузан. Учений відмічав, що в цей час у Бессарабській області проживало близько 14,5 тис. циганів, які склали 1,5% від всього населення регіону [13, с. 432].

Незважаючи на ряд урядових заходів більшість циганів все ж таки продовжувала вести звичний для себе кочовий спосіб життя. Незначний відсоток осілости представників цього етносу спостерігається в Кишинівському, Оргіївському та Бельцькому повітах. Тут вони проживали на правах державних селян і підпорядковувалися Конторі коронних циганів. Жили замкнуто від інших жителів регіону, зберігаючи звичні для себе звичаї та порядки. Більшість осілих циганів проживала в Акерманському повіті на землях, що належали Дунайському козацькому війську. В загальній масі чоловічого населення їх доля складала 22,7% або 1 544 особи [14, с. 139]. Звільнені від кріпосницької неволі цигани в основному осідали в межах Хотинського повіту. Згідно з документом, датованим 1842 р., їх чисельність тут становила 1 726 осіб (у тому числі 887 чоловіків і 839 жінок). Найбільша кількість поміщицьких циганів проживала в Сорокському та Оргіївському повітах, найменша – на півдні регіону [15, с. 38].

В залежності від виду діяльності циганське населення поділялося на три класи: ватрас – в основному займалися музикою або служили боярам; лінгурів – головним заняттям яких було виготовлення дерев'яних виробів і урсарів – в переважній більшості це були кочовики, які займалися ковальством чи просто жебракували.

Цигани здавна славилися своєю ковальською майстерністю. Вони займалися металообробкою та виготовленням металевих виробів. У подальшому в середовищі циганів виокремилася певна група людей, яка

спеціалізувалася на виготовленні різних прикрас, які знаходили великий попит як у Бессарабії, так і за її межами. Цей вид ремесла значно вдосконалювався і нерідко ставав суто родинним, а його таємниці передавалися від батька до сина.

У центральних і північних повітах регіону цигани були задіяні в процесі обробки дерева. Зазвичай в роботі приймали участь цілі сім'ї, не виключаючи дітей та людей похилого віку. Виготовляли в основному дерев'яний посуд та деякі частини сільськогосподарських знарядь.

Циганське населення також було задіяне і на бессарабських промислах. Для багатьох це був один з видів сезонного заробітку, особливо на півдні області. Після польових робіт сюди стікалося багато бессарабських жителів, які мали змогу заробити певні кошти до існування. Цигани були задіяні на рибних, кам'яних і соляних промислах. Нерідко працювали вантажниками в портах, залучалися до ремонтних робіт. Крім того вони займалися виготовленням гончарних виробів, швацькою справою та різними ремеслами (наприклад, виготовляли щітки для білення) [16, с. 16-17].

Цигани Ниспорецької волості Кишинівського повіту займалися обробкою коров'ячого рогу з якого виготовляли гребінці. Циганське населення заробляло на життя також музикою й танцями. На відміну, наприклад, від болгарок і гагаузок циганки не займалися ткацькою справою. Не дивлячись на те, що для всього досліджуваного періоду характерним явищем була замкнутість бессарабських поселень, заперечувати факт певної етнічної взаємодії серед жителів регіону не має підстав. Відомо, що в 1843 р. у німецькій колонії Лунгу Акерманського повіту цигани були задіяні в будівництві кам'яної огорожі, за що отримали певну платню.

Спроби царського уряду привчити циганів до сільського господарства не увінчалися успіхом. Більшість з них надавала перевагу «легкому хлібу». Крім того слід відмітити, що дана група населення не мала для цього необхідних землеробських навичок і умінь.

Осіле циганське населення не у великих масштабах займалося посівом кукурудзи та

проса. У 1839 р. в Фараонівці було посіяно всього 2,3 чверті жита, в Каїрах лише півтори. До наступного урожаю в двох селищах залишалося всього 83 чверті кукурудзи, 3 чверті пшениці та 5 четвертей проса. Аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок про нестачу у циганських колоніях худоби, особливо тяглової. В 1836 р. тут було всього 26 волів, 34 корови та 7 коней [17, арк. 18, 48]. В 1840 р. кількість худоби зростає. В цей час у Фараонівці нараховувало 62 воли, 140 корів, 66 свиней, 4 кози, овець і коней не розводили. Для прикладу у Каїрах у власності циганів перебувало 49 волів, 94 корови, 27 свиней, проте овець і кіз не було. Отже, в переважній більшості цигани займалися розведенням крупної рогатої худоби, однак її кількість була незначною.

Для оранки землі циганське населення нерідко наймали царан, які використовували в роботі свій сільськогосподарський інвентар, так як видані циганам на момент оселення плуги та борони прийшли через пару років у повну непридатність. Виходячи з цього, за розпорядженням бессарабського генерал-губернатора Воронцова М. С. у 1840 р. жителям Фараонівки та Каїр було наказано видати насіння для посіву, а також гроші для придбання худоби та 7 плугів і 4 борони на колонію. Крім того для обробітку ґрунту їм було виділено серпи, коси, лопати та сапи. Незважаючи на всі урядові заходи, економічний розвиток циганських колоній знаходився на досить низькому рівні розвитку. На середину ХІХ ст. в Каїрах було лише 7 возів, 20 волів і 25 корів. У Фараонівці – 1 плуг, 1 борона, 39 возів, 161 віл і 192 корови, однак для ведення доброго господарства цього було недостатньо [18, с. 117–120].

Таким чином, у Бессарабії проживали дві категорії циганів: коронні та кріпосні. У порівнянні з іншими бессарабськими жителями цигани були в найгіршому соціально-правовому становищі. Для всієї першої половини ХІХ ст. характерним було збільшення чисельності циганського населення в регіоні. Царський уряд неодноразово робив спробу прилучити циган-кочовиків до осілості, однак бажаних результатів такі дії не

принесли. Засновані циганські колонії до кінця всього досліджуваного періоду залишалися на досить низькому рівні розвитку. Статевовікова структура бессарабських циганів представлена доволі молодим населенням. Спостерігається кількісна перевага чоловіків над жінками.

Циганське населення було задіяне у різних бессарабських промислах і ремеслах. Славилася своєю ковальською майстерністю, а також любов'ю до музики і танців. В економічній сфері спостерігається взаємодія представників цього народу з іншими жителями регіону.

Джерела та література

1. Защук А. И. Этнография и статистика Бессарабской области / Александр Иосифович Защук // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 491–594.
2. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с.
3. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА), ф. 755 Войсковое правление Дунайского козацкого войска, ст. Николаевка-Новороссийская Аккерманского уезда Бессарабской области, оп. 1, спр. 27 Дело о причислении к войску коронных цыган и о наделении их земель, 380 арк.
4. Там само, арк. 11–18, 23–48.
5. Там само, арк. 107.
6. Там само, арк. 168.
7. КУІА, ф. 755, оп. 1, спр. 39 Статистический отчет о состоянии войска и отдельных его станиц за 1840 год, 386 арк.
8. Там само, арк. 295.
9. КУІА, ф. 755, оп. 1, спр. 27, арк. 274, 289
10. Егунов А. И. Записки Бессарабского статистического комитета / А. И. Егунов. – Кишинев: типография Областного правления, 1864. – Т. 1. – С. 118–119.
11. Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. / Олена Анатоліївна Бачинська. – Одеса: Астропринт, 2002. – 328 с.
12. Кеппен П. Девятая ревизия: исследование о числе жителей в Российской империи в 1851 г. / Пётр Кеппен. – Санкт-Петербург: типография Имперской Академии наук, 1857. – 298 с.
13. Кабузан В. М. Украинцы в мире / Владимир Максимович Кабузан. – М.: Наука, 2006. – С. 432.
14. Бачинська О. А. Вказ. праця. – С.139.
15. Національний архів Республіки Молдова, ф. 2. Канцелярия Бессарабского губернатора, оп. 1, спр. 3865 Ведомости, рапорты городской полиции о числе крепостных цыган проживающих в Бессарабии, 38 арк.
16. Анцупов И. А. Миграции цыган в города XIX в. // Ежегодник интитута межэтнических исследований академии наук республики Молдова. – 2000. – Т. 1. – С. 13–18.
17. КУІА, ф. 755, оп. 1, спр. 27, арк. 18, 48.
18. Егунов О. І. Вказ. праця. – С. 117–120.

Снежана Кузьміна

Цыгане в этнической структуре населения Бессарабии в первой половине XIX в.

В статье рассматриваются особенности социально-правового, экономического и демографического развития бессарабских цыган в первой половине XIX в.

Ключевые слова: цыгане, оседлость, численность, возрастно-половая структура населения, экономическое развитие, Бессарабия.

Sneshana Kuzmina

Gipsies in ethnic structure of the population of Bessarabia in the First Half of the 19th Century

In the article the features of the socio-legal, economic and demographic development of the Bessarabian Gypsies in the first half of the nineteenth century.

Key words: gipsies, settled way of life, quantity, sexual and age-dependent structure of the population, economic development, Bessarabia.